

Tilburg University

Een voorbeeld van 'verhelderende' kerkgeschiedschrijving

Jacobs, J.Y.H.A.

Published in:
Uit Leidse bron geleverd

Publication date:
1989

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Jacobs, J. Y. H. A. (1989). Een voorbeeld van 'verhelderende' kerkgeschiedschrijving: Het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie als sleutel tot een beter begrip van het verleden. In J. W. Marsilje, P. J. M. de Baar, J. F. Jacobs, A. van Poelgeest, & H. D. Tjalsma (Eds.), *Uit Leidse bron geleverd: Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (pp. 483-494). Gemeentearchief Leiden.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

EEN VOORBEELD VAN 'VERHELDERENDE' KERKGESCHIEDSCHRIJVING.
Het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie als sleutel tot een beter begrip van het verleden

J.Y.H.A. Jacobs

Inleiding

In dit opstel komen twee gebeurtenissen aan de orde die beide vanuit kerkhistorisch oogpunt van grote betekenis zijn, maar - althans op het eerste gezicht - weinig of niets met elkaar te maken hebben. Het gaat om het schisma van Utrecht, een breuk binnen de katholieke kerk in Nederland, die plaatsvond in het eerste kwart van de 18de eeuw en leidde tot het ontstaan van de Rooms-katholieke Kerk van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie. En voorts om het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie, dat op 25 januari 1959 door paus Joannes XXIII werd aangekondigd en tussen 1962 en 1965 in een viertal zittingsperioden bijeenkwam. Beide gebeurtenissen worden gepresenteerd via een biografische invalshoek. Aan de hand van een summier beschrijving van leven en werken van één van de hoofdrolspelers in het conflict wordt gepoogd dichterbij de werkelijkheid van het schisma van Utrecht te komen. Het Tweede Vaticaans Concilie komt in beeld via de observaties van een van de deelnemers aan deze kerkvergadering. De betreffende personen hebben beiden 'iets' met de stad Leiden van doen. Het zijn Joan Christiaan van Erckel (1654-1734) en Lambertus Jacobus van Holk (1893-1982).

Eerstgenoemde werd op 13 november 1654 te Utrecht uit katholieke ouders geboren. Hij studeerde in Leuven filosofie, canoniek en civiel recht en theologie en werd op 23 september 1679 tot priester gewijd. Vervolgens werd hij kapelaan in Delft en later in diezelfde stad pastoor en aartspriester (wij zouden tegenwoordig zeggen: deken). Naast deze pastorale functies vervulde hij gedurende een groot aantal jaren ook diverse bestuurstaken binnen de katholieke kerk in ons land. In 1729 ging hij met emeritaat. Hij verhuisde naar Leiden naar de pastorie van een bevriende pastoor. In die pastorie, die gelegen was aan de Hooigracht en behoorde bij een schuilkerk die toegewijd was aan de Heiligen Fredericus en Odulphus, bracht hij zijn laatste levensjaren door. Op 4 april 1734 overleed hij er.¹

L.J. van Holk werd geboren te Amsterdam op 16 oktober 1893. Hij studeerde theologie in Leiden. Tijdens zijn studententijd ging hij van de Nederlands Hervormde Kerk over naar de Remonstrantse Broederschap. Tussen 1918 en 1931 vervulde hij predikantschappen te Schoonhoven, Gouda en Utrecht. Ook hij verrichtte naast zijn pastoraatswerk een aantal bestuurstaken op kerkelijk gebied. Van 1931 tot 1964 was hij - met een onderbreking in de oorlogsjaren - hoogleeraar in Leiden met als leeropdracht 'encyclopedie der godgeleerdheid, de wijsbegeerte van de godsdienst en de zedekunde'. Op 27 mei 1964 hield hij zijn

afscheidscollege. Na zijn emeritaat verhuisde hij naar De Bilt. Daar overleed hij op 23 januari 1982.²

Eerst wordt ingegaan op het schisma van Utrecht, gezien vanuit het perspectief van Van Erckel. Na een intermezzo, waarin een relatie wordt gelegd tussen mijn evaluatie van het schisma en de resultaten van Vaticanum II, komen in het derde deel Van Holks observaties met betrekking tot dit concilie aan de orde. Bij wijze van conclusie volgen nog enkele kanttekeningen tot slot.

Van Erckel en het schisma van Utrecht

Van Erckels loopbaan als priester heeft zich geheel afgespeeld in een kerkprovincie die vanaf 1572 in toenemende mate werd geconfronteerd met een wereldlijke overheid, die op zijn minst sympathiseerde met het calvinisme. De gereformeerde religie werd bevoorrecht, andere confessies werden achtergesteld. Voor de katholieken kwam daar nog bij, dat zij zeker door de meer radicale calvinisten werden beschouwd als potentiële landverraders: zij gehoorzaamden vóór alles aan de paus en dus ook aan diens geloofsgenoot, de koning van Spanje. Op grond daarvan werden zij misschien niet direct vervolgd, maar in elk geval wel behoorlijk in hun ontplooiingsmogelijkheden belemmerd. Zo mochten na 1580 geen bisschoppen meer in de Utrechtse kerkprovincie resideren. De centrale kerkleiding in Rome ging er daarom na verloop van tijd toe over die kerkprovincie als een missiegebied te beschouwen, zoals blijkt uit de aanduiding *Missio hollandica* (Hollandse Zending) in officiële Romeinse stukken. Maar wat voor Rome op een bepaald moment definitief werd: de Utrechtse kerkprovincie is ten onder gegaan, gold voor een deel van de Noordnederlandse clerus slechts als een tijdelijke zaak. Op het moment dat de wereldlijke overheid haar bezwaren tegen het opnieuw benoemen van bisschoppen zou opgeven, zou die kerkprovincie in haar vroegere glorie hersteld worden. Want afgezien van het leegstaan van de bisschoppelijke zetels was de oude kerkelijke infrastructuur nooit echt aangetast, laat staan verloren gegaan.

In Rome voelde men echter niets voor een herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, ook niet toen het wereldlijk bestuur geen problemen meer maakte. Een groot deel van de priesters dat ervoor pleitte, werd verdacht van jansenistische sympathieën. Zij huldigden op dogmatisch, moraaltheologisch en spiritueel gebied opvattingen, die de Romeinse Curie als semi-protestants betitelde. Met name na 1700 werden deze opvattingen met harde hand bestreden. Akkoord gaan met de benoeming van nieuwe bisschoppen zou wel eens een ongunstig effect kunnen hebben op die bestrijding van het jansenisme.

Voor Van Erckel was het Romeinse standpunt echter onaanvaardbaar. Via een groot aantal publikaties van uiteenlopende aard begon hij op grote schaal bekendheid te geven aan zijn opvatting, dat de Noordnederlandse kerk ondanks de calvinisering van de Republiek der Verenigde Nederlanden steeds behouden was gebleven en dat men zich derhalve gerust mocht verzetten tegen een beleid van de kant van Rome, waarin als vanzelfsprekend werd aangenomen dat die

kerk tot een missiegebied was vervallen. Gehoorzaamheid eisen, omdat het hier ging om wilsbeschikkingen van de paus, was in Van Erckels ogen niet terecht. De macht van de paus ging niet zó ver dat hij de verworven rechten van een lokale kerk, waaronder het recht om eigen bisschoppen te hebben, met voeten kon treden.

Geen van zijn pleidooien vermocht de Romeinse bestuursinstanties tot andere gedachten te brengen. Wel overtuigd werd een groep van ongeveer 80 voornamelijk Hollandse en Utrechtse priesters. Dit waren 'refractariërs' in de ogen van Rome, maar 'goede' priesters in Van Erckels gedachtengang. Zij en een deel van hun parochianen steunden hem, toen hij na verloop van tijd consequenties begon te trekken uit zijn ideeën en buiten medeweten of zelfs tegen de uitdrukkelijke wens van Rome een aantal stappen ondernam, waarvan hij overtuigd was dat ze met het oog op het voortbestaan van de kerk van Utrecht niet slechts noodzakelijk, maar ook geoorloofd waren.

De meest vergaande stap - die in Rome zonder meer als een schismatieke daad werd beschouwd - was de keuze (op 27 april 1723) en de wijding (op 15 oktober 1724) van een aartsbisschop van Utrecht in de persoon van de Leidse pastoor Cornelis Steenoven. Om de keuze te rechtvaardigen wees Van Erckel op het keuzerecht van het Utrechts kapittel. Voor de wijding was normaliter weliswaar een Romeinse *confirmatio* of bevestiging vereist. Maar wezenlijk was die in Van Erckels ogen niet. Het confirmatierecht dateerde trouwens pas uit de 13de eeuw; voordien had het nooit gegolden. Voor Van Erckel telde eigenlijk maar één ding: er was een kerkgemeenschap met kapittels, aarts priesters, pastoors en wel 500.000 gelovigen, die er alle belang bij had dat zij na zoveel jaar weer over eigen bisschoppen kon beschikken. De paus bezat volgens Van Erckel niet zó'n grote macht dat hij die legitieme wens naast zich neer kon leggen. Het optreden van Van Erckel en de zijnen leidde ongewild en onbedoeld tot een schisma. Aan dit schisma lag uiteindelijk een verschil van inzicht ten grondslag omtrent de verhouding tussen de universaliteit van de kerk, belichaamd in haar centrum: het pausschap, de zetel van Rome als punt van referentie en normatieve regeling én de lokaliteit van die kerk, belichaamd in de rijke verscheidenheid van lokale of particuliere kerken. Van die lokale kerken was er in dat eerste kwart van de 18de eeuw één, te weten de kerk van Utrecht of - zoals Van Erckel het veelal uitdrukte - de Bataafse kerk, die op haar rechten was gaan staan en daarmee indirect de vraag opwierp naar de aard en precieze omvang van het pauselijk primaat, de pauselijke soevereiniteit. Het Concilie van Trente had hierover geen ondubbelzinnige uitspraken gedaan en het Eerste Vaticaans Concilie moest nog plaatsvinden. Het Romeinse standpunt dat die soevereiniteit onbeperkt was, was het resultaat van een ontwikkeling die zich met name na het Concilie van Trente (1545-1563) had doorgezet. Deze ontwikkeling lag ingebed in wat genoemd kan worden een universalistische ecclesiologie of kerkleer, die alles exclusief vanuit het 'macro-niveau' in de kerk beziet; een ecclesiologie waarin aan de Romeinse zetel steeds meer het alleenrecht wordt toegekend inzake ambtsvervulling, Schriftuitleg, interpretatie van dogmata en rechtspraak. Deze - op den

duur papalistische - ecclesiologie had ervoor gezorgd, dat de genoemde bestuursopvatting en daarop gebaseerde bestuurspraktijk geleidelijk aan steeds meer een sacraal karakter had gekregen. Zich daartegen verzetten zonder een schisma te veroorzaken was in de 18de eeuw eigenlijk niet meer mogelijk, zeker niet in een land waar de betrokkenen niet konden beschikken over de steun van een katholieke wereldlijke overheid. Van Erckel en de zijnen hebben het toch aangedurfd, maar kwamen daarmee uiteindelijk buiten de *communio* (de gemeenschap) met de zetel van Rome te staan.

Intermezzo

Tegen de achtergrond van de zeer dominerende positie die de zojuist genoemde universalistische ecclesiologie in de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw innam, kon het bijna niet anders dan dat Van Erckel en de zijnen in deze periode in de katholieke historiografie als de enige en uitsluitende veroorzakers van het Utrechtse schisma werden beschouwd. Deze beoordeling kwam onder druk te staan door toedoen van de aankondiging en het daadwerkelijk bijeenkomen van het Tweede Vaticaans Concilie. Daarbij speelt niet enkel een rol de 'bekentenis' in het conciliedecreet *Unitatis redintegratio* over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging, dat afscheidingen in het verleden 'soms niet zonder schuld aan beide zijden' hebben plaatsgevonden.³ Veel belangrijker is de herontdekking van de zogenoemde 'communale' ecclesiologie aan de vooravond van Vaticanum II, d.w.z. de visie, dat de kerk een gemeenschap is van lokale kerken, gepersonifieerd in hun respectievelijke bisschoppen. In het verlengde hiervan kwamen tijdens het concilie de ecclesiologische waarde en theologische legitimiteit van de lokale kerk, na eeuwenlang enkel als onderstroom te hebben gefunctioneerd, opnieuw op de voorgrond te staan. Dit verleidde de Italiaanse kerkhistoricus Giuseppe Alberigo tot de opmerking, dat Vaticanum II een copernicaanse omwenteling heeft bewerkstelligd in de wijze, waarop in katholieke kring de kerk wordt opgevat, in die zin dat toen werd afgezien van een universalistisch perspectief ten gunste van een lokaal perspectief.⁴ Of en in hoeverre deze opmerking terecht is, komt nog aan de orde. Feit is in elk geval, dat het concilie vanuit het besef dat in de na-tridentijnse kerk geleidelijk aan een zeer overheersend accent is komen te liggen op de uniciteit van de kerk, als bestaande bij de exclusieve gratie van de zetel van Rome, een aantal principiële uitspraken heeft gedaan over de kerk als een gemeenschap van lokale kerken, gepersonifieerd in hun respectievelijke bisschoppen. Belangrijkste tekst in dit verband is de uitspraak in de dogmatische constitutie *Lumen gentium* over de kerk, dat de ene en enige katholieke kerk in en uit particuliere kerken bestaat,⁵ waarmee bedoeld zijn: bisdommen en kerkprovincies. In de visie van Vaticanum II bestaat er geen universele kerk, tenzij in de levenswerkelijkheid van de lokale of particuliere kerken. Het geeft dan ook geen pas het universele van de kerk als het eigenlijke en wezenlijke voor te stellen, terwijl het lokale, het particuliere *geldt als afleiding, een concessie omwille van de omstandigheden ter plaatse in plaats van een rijkdom.*⁶

Uitspraken als deze, anders gezegd: interpretaties van de concilieteksten die tot deze en soortgelijke uitspraken leidden, hebben uiteraard ook hun invloed doen gelden op het terrein van de katholieke kerkgeschiedbeoefening. Van de Rotterdamse historicus Willem Frijhoff is de uitspraak: *Verhelderende geschiedschrijving is niet zelden slechts herordening en herinterpretatie van wat reeds bekend was, volgens nieuwe maatstaven, vanuit een nieuw gezichtspunt of met behulp van een nieuwe vorm van bewerking van de bronnen.*⁷ Welnu, onder invloed van zo'n 'nieuw gezichtspunt', in dit geval gebaseerd op een bepaalde interpretatie van het gedachtengoed van Vaticanum II, ben ik in mijn in 1981 verschenen biografie over Van Erckel gekomen tot een beoordeling van zijn handelwijze, die afwijkt van de evaluaties in de rooms-katholieke historiografie tot dan toe.⁸ Zowel het een als het ander heb ik tot uitdrukking willen brengen in de positieve ondertitel bij dit boek: *pleitbezorger voor een locale kerk.*

Naar aanleiding van het bovenstaande dringen zich echter allerlei vragen op. En naarmate men zich grondiger in het bijzonder overvloedige bronnenmateriaal van Vaticanum II verdiept: in de einddocumenten, maar ook in de conceptteksten (de zogeheten schemata), de interventies van de bisschoppen, de schriftelijke adviezen van de concilietheologen enz., krijgen die vragen ook een grotere relevantie en onontkoombaarheid. Een van die vragen vormt de aanleiding voor de volgende paragraaf. Hij luidt als volgt: Is het terecht om met een beroep op Vaticanum II een herwaardering te bepleiten met betrekking tot theologen en anderen, die zich in voorgaande eeuwen sterk hebben gemaakt voor de lokaliteit van de kerk en toen om die reden beschuldigd zijn van gallicanisme, jansenisme of febronianisme? Anders gezegd: Laat het gedachtengoed van Vaticanum II zo'n herwaardering toe? Of worden aanduidingen als 'copernicaanse omwenteling', 'ecclesiologische omslag' en zelfs de veel behoedzamere kwalificatie 'nuancering' iets te gemakkelijk in de mond genomen? Zijn deze interpretaties niet eerder het resultaat van een wens dan de uitkomst van de besluitvorming en toepassing van Vaticanum II? Deze vraag is des te onontkoombarder, omdat in het beleid dat op dit moment vanuit Rome wordt gevoerd, het 'petrinisch beginsel' benadrukt wordt op een wijze alsof Vaticanum II nooit heeft plaatsgevonden.

Om de zojuist geformuleerde vraag te beantwoorden is niet gekozen voor een grondige analyse van alle concilie-uitspraken die op deze thematiek betrekking hebben. Gekeken is naar de observaties van één van de deelnemers aan de kerkvergadering op dit punt. En daarbij gaat het dan niet zozeer om observaties achteraf, gefilterd door naconciliaire ervaringen, maar om directe waarnemingen, opgetekend in de conciliejaren zelf. De keuze voor de Leidse hoogleraar Van Holk hing samen met het feit, dat hij echt een buitenstaander was en onbevangen noteerde wat hij waarnam. Tegelijkertijd was hij een scherpzinnig en intelligent observator, die - toen hij zich eenmaal in het conciliegebeuren had ingewerkt - tot zeer genuanceerde taxaties in staat bleek.

Van Holk en het Tweede Vaticaans Concilie

Prof. dr. L.J. van Holk⁹ maakte op het concilie deel uit van de groep van de gedelegeerde waarnemers - de *observatores delegati* - van de andere christelijke kerkgemeenschappen. Personen dus die niet ex professo en/of à titre personel tot de intimiteit van de rooms-katholieke kerk waren uitgenodigd, maar als afgezant van hun gemeenschap of kerk. Bij de opening van het concilie op 11 oktober 1962 telde deze groep ongeveer 40 personen. Aan het begin van de vierde zittingsperiode in 1965 waren het er niet minder dan 99. Van Holk, die tijdens alle vier de zittingsperiodes in Rome was, vertegenwoordigde het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom en Geloofsvrijheid (IVVC).¹⁰ Deze organisatie, die bijna 30 ledengroepen van vrijzinnige christelijke kerken en kerkelijke bewegingen omvatte, verspreid over ongeveer 20 landen en met in totaal ongeveer 10 miljoen leden, gaat terug op een in 1900 opgericht internationaal contactorgaan voor vrijzinnige christenen: *the International Council of Unitarian and other Liberal Religious Thinkers and Workers*. In 1930 kreeg deze 'Raad' een hechtere structuur door de instelling van een permanent secretariaat. Vooral dankzij het organisatietalent en de overtuigingskracht van Bert van Holk, die als eerste de functie van secretaris bekleedde, speelde het secretariaat een belangrijke rol bij de ontwikkeling van het inmiddels tot IVVC omgedoopte contactorgaan van een vereniging van individuen naar een verbond van kerken en kerkgemeenschappen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kon het permanent secretariaat van het IVVC weinig activiteiten ontplooiën.¹¹ De wederopbouw na de oorlog voltrok zich grotendeels buiten Van Holk om. Ook binnen zijn eigen 'kerk', de Remonstrantse Broederschap,¹² (waarin hij voordien bestuurlijk zeer actief was geweest,) raakte hij wat op de achtergrond. Persoonlijke levensomstandigheden waren debet hieraan. Maar wellicht speelde ook een rol, dat hij met zijn onafhankelijke, kritische en zelfs sceptische geest ook temidden van zijn geloofsgenoten toch ietwat uit de toon viel. Hij trad echter weer op de voorgrond, toen hij op 1 oktober 1962 - nog geen 14 dagen vóór de opening van de kerkvergadering - door het bestuur van het IVVC werd gevraagd het Verbond op het concilie te vertegenwoordigen.

Aan het verzoek aan prof. Van Holk om namens het IVVC het Tweede Vaticaans Concilie bij te wonen was uiteraard het een en ander voorafgegaan. Tussen de vrijzinnigheid, zoals die bijvoorbeeld gestalte kreeg in de Remonstrantse Broederschap, en de Rooms-katholieke Kerk bestond namelijk een enorme kloof. Die behoefde weliswaar niet gedicht te worden alvorens tot het zenden van waarnemers kon worden overgegaan, maar er moest wel een psychologische barrière worden genomen. Het bestuur van het IVVC nam hierbij het voortouw: *Naar mijn stellige overtuiging* - zo poneerde dr. H. Faber, die tot de zomer van 1962 het presidentschap van het IVVC bekleedde - *wordt het Vrijzinnig-Protestantisme er niet sterker op of zal het zijn invloed niet beter ten goede kunnen aanwenden, wanneer het nu in het isolement, dat ons vroeger opgedrongen werd, blijft volharden. Er is in de kerken een ontwikkeling aan de gang, die mede onder de indruk van onze reeds jaren geuite kritiek tot een diepe vernieuwing zou*

kunnen leiden. Wanneer de toekomst van het christendom ons werkelijk ter harte gaat, moeten wij daar interesse voor hebben vooral nu blijkt, dat men hoopt op sommige punten van ons een positieve bijdrage te ontvangen.¹³ Het bestuur had dan ook al in april 1959 - de aankondiging van het concilie was toen nog geen drie maanden oud - inlichtingen ingewonnen over de kerkvergadering bij de aartsbisschop van Utrecht, mgr. B.J. Alfrink. Toch duurde het nog tot het voorjaar van 1962 alvorens de mogelijkheid van een waarnemerschap serieus onder ogen werd gezien. Na een briefwisseling met mgr. J. Willebrands, de secretaris van het Secretariaat tot bevordering van de eenheid der christenen in Rome, ontving het bestuur op 11 september bericht dat waarnemers namens het IVVC welkom waren. Op 26 september 1962 volgde een officiële uitnodiging.¹⁴ Daarop nam het bestuur van het IVVC contact op met prof. Van Holk. (Die trof in grote haast enkele voorbereidingen: zo moest er een regeling worden getroffen voor zijn Leidse colleges die net waren begonnen. En nadat het Curatorium van de Universiteit toestemming had verleend, nam Van Holk op 10 oktober - enigszins sceptisch maar toch ook verwachtingsvol - samen met zijn echtgenote het vliegtuig naar Rome.) Dat de keuze van het IVVC op Van Holk was gevallen, was op het eerste gezicht merkwaardig. Buiten de vrijzinnigheid was hij nauwelijks bekend. En ook had hij de voorafgaande jaren geen oecumenische activiteiten ontplooid. Wel bezat hij een bepaalde affiniteit ten opzichte van de katholieke kerk, behept als hij was met een zekere nostalgie naar het universeel-katholieke en het formeel-klassieke van de latijnse en, naar spoedig zou blijken, ook van de griekskatholieke misliturgieën. Anderzijds stond hij zeer kritisch ten opzichte van de autoritair-hiërarchische structuur van de katholieke kerk. Met een uitspraak als *Ubi Petrus, ibi ecclesia: waar Petrus is, daar is de kerk*, kon hij onmogelijk instemmen. Hij ging uit van de stelling: *Ubi Spiritus, ibi ecclesia: waar de Geest is, daar is de kerk*, er in één adem aan toevoegend, dat avondmaal en doop, bijbellezing en prediking en de eis om getuigenis te geven van het Evangelie ter nadere verheldering van het kerkbegrip voor hem wezenlijk waren.¹⁵ Zijn kritische houding ten opzichte van de katholieke kerk werd echter het meest bepaald door de afwijzing van de godsdienstvrijheid in die kerk. Die was voor hem volstrekt onaanvaardbaar. Later zal hij dan ook de verklaring *Dignitatis humanae* over de godsdienstvrijheid als 'het hoogtepunt van de conciliebesluiten' typeren.¹⁶

Prof. Van Holk is gedurende de vier zittingsperiodes van het concilie zowel waarnemer als medespeler geweest. Zelf merkte hij kort na de eerste zittingsperiode op: *...de groep waarnemers werd met de grootste hoffelijkheid en tegemoetkomingheid behandeld. ...Uit die open ontvankelijkheid wordt het best begrepen, waarom wij, waarnemers, nooit het gevoel hebben gekregen er zo maar wat bij te hangen of niet mee te tellen. Wij werden over alle gebeurtenissen uitstekend op de hoogte gebracht en hadden alle gelegenheid om de ingediende ontwerpen te bestuderen. Beoordeling daarvan onzerzijds drong een enkele keer zelfs door in het Concilie...*¹⁷ In de volgende zittingen was er zelfs sprake van een persoonlijke inbreng van Van Holk met betrekking tot de besluitvorming op het concilie. Maar daarop kan in het kader van deze studie niet worden ingegaan.

Centraal in deze paragraaf staat de vraag, in hoeverre de buitenstaander Van Holk met zijn persoonlijke voorkeuren en staande in de laag-kerkelijke traditie van het IVVC, oog gehad heeft voor het ecclesiologisch gegeven van de lokaliteit van de kerk als resultaat van het concilie. Belangrijkste bron ter beantwoording van deze vraag vormen de vier *Reports* - over elke sessie één - die Van Holk samenstelde voor het secretariaat en het uitvoerend comité van het IVVC, in totaal 37 getypte pagina's groot.¹⁸

In het eerste rapport wijst Van Holk in het kader van zijn verslag van de besprekingen over het liturgieschema met waardering op de kansen voor het gebruik van de volkstaal in de liturgie, op de mogelijkheid om in de liturgie lokale gebruiken te volgen en op de speelruimte - op liturgisch terrein - voor de regionale of nationale bisschoppenconferenties. De aanwezigheid van het groot aantal 'missiebisdommen' op het concilie leidde als vanzelf tot een relativering van het traditionele centrum van de Romeinse kerk. Dit zou ontegenzeggelijk gevolgen hebben voor de positie van de Romeinse Curie. En het kon niet anders of de kerk zou dan haar Italiaanse karakter verliezen. Vanuit zijn ervaring - in de vrijzinnigheid - met het 'liberalisme' met zijn buitensporig individualisme en zijn nadruk op kleine groepen waardeert Van Holk tegelijkertijd de katholieke nadruk op de kerk als geheel, niet slechts als hiërarchische institutie, maar ook als 'volk Gods'. In de katholieke liturgie zoals die elke conciliemorgen in de St. Pieter werd gevierd, zag hij eenheid en verscheidenheid in een indrukwekkende synthese samenkomen.

Naar aanleiding van de debatten over het kerkschema tijdens de tweede sessie wijst Van Holk in zijn rapport over die sessie op de wenselijkheid van een zekere onafhankelijkheid voor de bisschoppen in zaken van lokaal, regionaal of continentaal bestuur. Tegelijkertijd onderkent hij ook, dat de bisschoppen - gezien de uitspraken van het Eerste Vaticaans Concilie - geen afbreuk mogen doen aan de absolute pauselijke monarchie. Het lijkt wel, aldus Van Holk, alsof zich in de kerk een dubbel gezag begint af te tekenen: de paus *ex sese* en de paus-in-concilie (samen met de bisschoppen). Wanneer de besprekingen over het kerkschema in de derde zitting zijn afgerond en hun neerslag hebben gevonden in de constitutie *Lumen gentium* over de kerk, omschrijft Van Holk de collegialiteit van paus en bisschoppen als de kern van dit document. Met de erkenning van het collegialiteitsbeginsel was de opvatting dat de kerk een monarchie is, niet te niet gedaan. Maar het was nu wel 'een monarchie-in-concilie' met alle consequenties vandien.

Hadden de drie eerste rapporten nog een voorlopig karakter - het concilie was immers nog niet afgesloten -, in het laatste verslag kan Van Holk de definitieve balans opmaken van de resultaten van Vaticanum II, althans zoals neergelegd in de 16 documenten van deze kerkvergadering. Uit die teksten blijkt, aldus Van Holk, dat de Katholieke Kerk zich op een nieuwe wijze bewust is geworden van haar identiteit als mondiale kerk, met mondiale taken, die echter vervuld moeten worden in een cultureel, maar ook godsdienstig pluralistische samenleving. Dat nieuwe bewustzijn van haar identiteit had z.i. echter toch vooral

betrekking op de relaties van de Katholieke Kerk naar buiten toe. Naar binnen was de katholieke identiteit nog steeds gebaseerd op de eucharistie; het apostolisch dienstambt, zijn hoogtepunt vindend in de pauselijke monarchie; de onfeilbaarheid van het leergezag en zijn absolute waarheidsaanspraken; de Vaticaanse monarchie; de aflatenpraxis; de bijna centrale positie van de Mariadevotie; en het priestercelebaat. Met een zekere krampachtigheid hield de kerk vast aan haar bisschoppelijke structuur en haar clericale stijl. Ondanks de verschillende bestuurshervormingen bleef het aandeel van de leken in het kerkelijk leven nog bijzonder klein.

Elders toont Van Holk zich optimistischer. Zo poneert hij in een inleiding op 21 januari 1966 voor het Remonstrants Convent in Utrecht, dat, temidden van de 16 conciliedocumenten, de *constitutie over de kerk* 'het zingevende centrum' vormt. Daarbij wijst hij met name op de artikelen 22 en 23 over de betrekkingen tussen het college van de bisschoppen en zijn hoofd, de paus en over de verhoudingen binnen het bisschoppencollege. In artikel 23 staat precies de sleutelzin, dat de particuliere kerken gevormd zijn naar het beeld van de universele kerk en dat in en door hen de éne en enige katholieke kerk bestaat. Het concilie heeft - aldus van Holk - gekozen voor een communotaire ecclesiologie, uitgaande van de kerk als 'volk Gods' met daarbinnen een eigen plaats voor de leken, het college van bisschoppen en ook Maria. Een exclusieve spiegeling aan het centrum is verlaten: *De de-italianisatie is ingezet, maar is nog veel te gering Van Holk moet concluderen, dat het concilie een machtige worsteling was van oude en nieuwe geest, waarin bereikt is, dat de vertragers niet meer de wet op hun hand hebben. De vooruitstrevenden kunnen vooruit wij kunnen een verdere ontplooiing verwachten.*¹⁹

Uit het bovenstaande mag worden afgeleid dat, hoewel de onder invloed van Vaticanum II veranderende katholieke kerk voor Van Holk allereerst betekent dat die kerk in haar relaties naar buiten is veranderd, de intrinsieke veranderingen die het concilie in de betrekkingen tussen 'centrum' en 'periferie' heeft aangebracht, door hem wel degelijk worden onderkend. Datzelfde geldt voor de ontwikkeling in het ecclesiologisch denken, die hieraan ten grondslag ligt. Maar - zoals hij in een krantenartikel uit januari 1966 opmerkt - : ... *de doorwerking hiervan zal eerst gaandeweg algemeen herkenbaar worden ...een post-conciliair tijdvak is begonnen ... dat zal het bewijs moeten brengen voor de wat voorbarig klinkende bewering (dat het concilie) een keerpunt in de geschiedenis der kerk (vormt).*²⁰

Van Holk blijft echter sceptisch over de mogelijkheden voor een consequente doorwerking van de nieuwe denkbeelden van Vaticanum II precies waar het de speelruimte van de lokaliteit betreft. Daarbij kan althans ik mij niet aan de indruk onttrekken, dat die scepsis toch ook vermengd is met een zekere bewondering voor de wijze waarop de Katholieke Kerk vanouds aan haar mondialiteit gestalte heeft gegeven. In een artikel uit 1972 - de toepassing van Vaticanum II is dan een achttal jaren gaande - wijst hij in verband met een evaluatie van de naconciliaire ontwikkelingen in Nederland ietwat cynisch op *de heerszuchtigheid en de vechtlust van de Romeinse geest, de curie in 't bijzonder: imperialisme verdraagt zich slecht met inschikkelijkheid en overleg.* Volgens hem hebben de Nederlandse

katholieken de invloed van die opperste katholieke waarde: de eenheid der kerk bewaren, waardoor gehoorzaamheid het altijd wint van zelfstandig denken en persoonlijke overtuiging geweldig onderschat èn bij zichzelf èn in het grote geheel der kerk.²¹ Om die reden zich maar niet teveel van Rome aantrekken en datgene doen, waartoe men zich in geweten verplicht acht, vindt Van Holk *niet onverstandig, maar wel erg on-katholiek. Dat is een verkapt congregationalisme, een kerktype waarin de plaatselijke gemeente soeverein is en beslist De katholieke kerk verdraagt veel, maar nu precies niet op het punt van gezag en bestuur.*²² Tot zover 'waarnemer' Van Holk.

Slot

De 'observaties' van prof. Van Holk met betrekking tot Vaticanum II én de n-conciliaire tijd (die een wezenlijk bestanddeel uitmaakt van de geschiedenis van het Tweede Vaticaans Concilie) wettigen niet de conclusie, dat er door de concilievaders een copernicaanse omwenteling is bewerkstelligd, maar wel dat er een nuancering is aangebracht in het zelfbegrip van de Katholieke Kerk, ook *ad intra*: naar binnen toe. Met die nuancering, - een hernemen van een oude opvatting die na het concilie van Trente op de achtergrond is geraakt -, wordt de historische bepaaldheid van de ecclesiologie die vanaf de 18de eeuw steeds meer ging domineren, in het licht gesteld. Genoemde nuancering wordt het duidelijkst zichtbaar in de constitutie *Lumen gentium* over de kerk.

Maar dit document bezit precies op het punt waarover het hier gaat, een tweeslachtig en zelfs dubbelzinnig karakter: *Er zitten twee stromingen in,*²³ zonder dat er een synthese wordt bereikt. Met name in deze tekst treedt *die machtige worsteling van oude en nieuwe geest*, waarover Van Holk spreekt, het scherpst aan de dag.

Een typering van Van Erckel als *pleitbezorger voor een lokale kerk*, beter misschien als *pleitbezorger voor de lokaliteit van de kerk* met een beroep op Vaticanum II,²⁴ zal daarom toch altijd enigszins omstreden blijven. De dubbelzinnige manier waarop de verhouding tussen universaliteit en lokaliteit in de concilie-documenten wordt aangeduid en uitgewerkt, is hiervoor een belangrijke verklarende factor. Vervolgens mag niet vergeten worden, dat de ecclesiologie waartegen Van Erckel zich keerde, op het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) een dogmatische verankering heeft gekregen in het dogma van het pauselijk primaatschap. Vaticanum II heeft dat dogma onverkort bekrachtigd: artikel 18 van de constitutie *Lumen gentium* is op dit punt volstrekt ondubbelzinnig.²⁵ En tenslotte is er het gegeven, dat in het verlengde van Van Erckels optreden nog altijd de historische werkelijkheid van een schisma ligt. Ondanks de toenaderingspogingen tussen rooms- en oud-katholiek is dit schisma nog niet ongedaan gemaakt. Deze constatering mag overigens niet enkel op het conto van Van Erckel en zijn geestverwanten worden gezet en evenmin diegenen worden aangerekend, die de traditie van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie tot op de dag van vandaag voortzetten. De debatten op Vaticanum II maken - misschien meer

dan de einddocumenten van dit concilie - duidelijk, dat hij op de bres heeft gestaan voor een authentieke levensuiting van de kerk, die echter in het eerste kwart van de 18de eeuw om kerkpolitieke redenen niet bepleit mocht worden.

Is het daarom zo vreemd te stellen dat Van Erckel en de zijnen het schisma opgedrongen hebben gekregen door een Romeinse Curie die geen begrip kon opbrengen voor deze levensuiting, althans niet in de socio-culturele context van de Republiek der Verenigde Nederlanden?

NOTEN

1. Voor meer gegevens: J.Y.H.A. Jacobs, *Joan Christiaan van Erckel (1654 - 1734), pleitbezorger voor een locale kerk* (Amsterdam-Maarssen 1981), passim.
2. Voor meer gegevens: *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Amsterdam 1985) 235-237; de artikelen bij het overlijden van prof. dr. L.J. van Holk, in: *Remonstrants Weekblad* 41 (1982) nr. 3 (13 febr.); *Remonstrants Weekblad* 23 (1964) nr. 23 (6 juni); *Remonstrants Weekblad* 22 (1963) nr. 39 (12 okt.).
3. Zie: *Constituties en Decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie* (Amersfoort 1967) 144 (art. 3).
4. G. Alberigo, 'Nieuwe vormen van evenwicht in de kerk na de synode', *Concilium* 22 (1986), nr. 6, 121-128.
5. Zie noot 3, p. 72 (art. 23).
6. Uit de brief van de Nederlandse bisschoppen als reactie op de vragenlijst van het secretariaat van de bisschoppensynode, zomer 1985, *Archief van de Kerken* 41 (1986) 165.
7. W. Frijhoff, 'Publieke beschavingsoffensieven in de vroeg-moderne tijd', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 93.
8. Voor mijn positie in het geheel van de katholieke historiografie: A.H.M. van Schaik, *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 80 (1985) 517-518. De auteur legt overigens geen verband met Vaticanum II.
9. Voor deze paragraaf is veelvuldig gebruik gemaakt van materiaal uit het privé-archief van L.J. van Holk. Dit archief wordt beheerd door zijn echtgenote. Graag dank ik haar voor de genoten gastvrijheid.
10. Vaak treft men ook de Engelstalige aanduiding aan: International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom: IARP.
11. Voor meer gegevens over het IVVC: *Ideas and Facts; Sketch of the activities of the International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom* (Amsterdam 1949).
12. Voor de Remonstrantse Broederschap en de positie van Van Holk daarin: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca (red.), *Staat in de vrijheid; de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 150-151.
13. H. F(aber), 'Vrijzinnigen op het Concilie II', *Weekblad van de Nederlandse Protestantenvbond* 21 (1962) nr. 46, dd. 1 dec.
14. De correspondentie tussen het bestuur van het IVVC en het Secretariaat in Rome bevindt zich in het IVVC-archief te Frankfurt. Dankzij de bemiddeling van mevr. H. van Holk kon inzage in deze correspondentie worden verkregen.
15. Vgl. L.J. van Holk, 'Brieven uit Rome VI', *Remonstrants Weekblad* 23 (1964) nr. 3 (18 jan.). Zie ook: L.J. van Holk, 'Over de principieel-theologische betekenis van het begrip oecumene', *Oecumene; katholiek tijdschrift voor oecumenische bezinning* 3 (1964) 201.
16. L.J. van Holk, 'De Verklaring over de Vrijheid van Godsdienst', *Reformatrische Oriëntatie* 1965, nr. 4, p.l.

17. Tekst van *De eerste zitting van het Concilie*, radiovoordracht door L.J. van Holk voor de VPRO, dd. 11 januari 1966.
18. Kopieën van deze *Reports* bevinden zich in het privé-archief van L.J. van Holk.
19. *Inleiding op het resultaat van het concilie* door L.J. van Holk voor het Remonstrants Convent te Utrecht, en notulen van de Conventsvergadering, in privé-archief van L.J. van Holk.
20. L.J. van Holk, 'In welk tempo nu voorwaarts?', *Leidsch Dagblad* dd. 4 jan. 1966.
21. L.J. van Holk, 'Progressie en Regressie in de R.K. Kerk (probleem van dubbelzinnigheid)', *Tenminste* 92 (1972) nr. 9, p.7.
22. 'Men overschat het gezag van de Nederlandse stem in Rome', DB-Interview met prof. dr. L.J. van Holk door N. Versluis, *De Bazuin* 21 okt. 1973 p. 5.
23. J.C. Groot, in *Vaticanum II; 1-2-1-informatiebulletin* 13 (1985) 629.
24. Ideeën voor dit opstel werden ontleend aan: J.A. Bornewasser, 'Over Kerkgeschiedenis. Post et propter Concilium Vaticanum II', W.M.E. Logister e.a., *Twintig jaar ontwikkelingen in de theologie; tendensen en perspectieven* (Kampen 1987) 73-86.
25. Zie noot 3, p. 68 (art. 18): ... *Deze leer nu (te weten die van Vaticanum I) over de instelling, de eeuwige duur, de macht en de aard van het gewijde primaat van de paus van Rome en over zijn onfeilbaar leergezag houdt de heilige kerkvergadering nogmaals als vast te geloven aan alle gelovigen voor*